



काही आठवणी (भाग ७)

ललिता फडके

नगरहवेलीच्या मुक्तीची योजना

पुण्याहून आम्ही मुंबईला आलो. ह्यांचे मित्र श्री. बाबूराव पाठक यांनी त्यांचा तीन खोल्यांचा ब्लॉक राहायला दिला; पण त्यांपैकी एक खोली त्यांच्या भावाला हवी होती, त्यामुळे आम्ही दोन खोल्यांत राहू लागलो. इतक्या लहान जागेत आम्ही यापूर्वी कधीच राहिलो नव्हतो. चि. श्रीधर अगदी वैतागून खूप रडायचा. ‘आपल्या जुन्या जागेत जाऊ’, असं म्हणायचा.

जागा कुठेच मिळत नसल्याने आमचा अगदी नाइलाज झाला होता. पुढे श्रीधरचे नाव ‘बालमोहन’ शाळेत घातले, तिथे त्याला खूप मिळाले. त्यामुळे तो आनंदी दिसू लागला. पण त्याचे जेवण अगदी कमी झाले होते. तो झोपला की, त्याला मी दुधाची बाटली देत असे. त्याचे जेवण म्हणजे एक मोठा कार्यक्रमच असे. काऊचिऊच्या, राजाराणीच्या गोष्टी सांगत त्याला भरवावे लागे. शाळा साडेदहाची असल्याने माझी खूप तारांबळ व्हायची. त्या सर्व गडबडीत ह्यांना एक दिवसाआड रात्री फोन येई. तोदेखील

शेजारी डॉ. नामन यांच्या दवाखान्यात. नर्स सांगावयास येई. हेदेखील हातातले काम टाकून ताबडतोब फोन घ्यायला जात. एकदा मला ते डॉक्टर बाहेर भेटले असताना म्हणाले, “मिसेस फडके, मि. फडक्यांना रात्रीचे कोणाचे एवढे फोन येतात?” मी त्यांना “मला काही माहीत नाही”, असे सांगितले. ह्यांना फोनबाबत पुनःपुन्हा विचारले, तरी ह्यांनी काहीच सांगितले नाही.

चि. श्रीधरचा अभ्यास मी सकाळी घेत असे. एके दिवशी सकाळी १०-१२ तरुण मुले (२०-२२ वर्षांची) घरी आली. सगळ्यांच्या हातांत कपड्यांच्या लहान लहान पिशव्या दिसत होत्या. ह्यांनी सर्वांना हॉलमध्ये सामान ठेवावयास सांगितले. सर्वांनी आगगाडीप्रमाणे भिंतीला पिशव्या लावल्या. थकलेल्या त्या मंडळींसाठी चहा करायला मी स्वयंपाकघरात गेले. श्रीधर हॉलमध्ये अभ्यास करत होता. मुले एकेकजण अंघोळ करून हॉलमध्ये येत होती. तितक्यात श्रीधर माझ्याजवळ आला. “आई, जरा खाली वाक. तुला मला काही सांगावयाचे आहे,” असे म्हणाला. आधी हा अभ्यास सोडून आला म्हणून रागावणार होते. तेवढ्यात तो मला हळूच म्हणाला, “आई, तो एक काका आहे ना, त्याच्याजवळ पिस्तूल आहे.” मी त्याला विचारले, “तू त्यांच्या सामानाला हात लावलास का?” तर तो “नाही” म्हणाला व मग म्हणाला, “अग, तो काका पिशवीतून टॉवेल काढत असताना टॉवेलमधून पिस्तूल खाली पडले.” मी त्याला म्हणाले, “ते खेळण्यातले असेल. त्याच्या मुलासाठी त्याने आणले असेल”, तर श्रीधर म्हणाला, “नाही आई, ते तसे नाही. खूप जड आणि निराळेच आहे.” मी त्याला समजावले व “हे कोणाकडे ही बोलू नको,” असे बजावले.

रात्री ह्यांना विचारले, “ही मंडळी पिस्तूले घेऊन आपल्या घरी का आली आहेत?” हे प्रथम गप्प बसले. नंतर मला डॉक्टरांच्या दवाखान्यातला फोन व आलेल्या सर्व मंडळींविषयी सांगितले. “आम्ही नगरहवेली मुक्त करण्याच्या धडपडीत आहोत. हे सरकारच्या नकळत करावयाचं असल्यानं कोठैही उच्चार करायचा नाही.” मग हे दोनचार दिवसांनी गावाला जात. कोठे गेला होतात विचारले की, “वापीला गेलो होतो”, असे सांगत. कधी लहर आली तर तेथील माहिती सांगत. श्री. जयंतभाई देसाई व अप्पा करंबेळकर ह्यांना तेथे भेटत. जयंतभाई लवाढाचे तर अप्पा करंबेळकर गोव्याचे. सरकारचे म्हणणे असे की, पोर्टुगीजांच्या ताब्यात असणारी जमीन गोव्याच्याच लोकांनी मुक्त केली पाहिजे. भारतीयांनी त्याच्याशी काहीही संबंध ठेवू नये. त्यामुळे ही सगळी धडपड गुपचुप करावी लागे.

पोर्टुगीजांच्या ताब्यातले कोणतेही गाव काबीज करणे भारतीय लोकांच्या मदतीशिवाय अशक्यच होते. त्यामुळे पुणे येथील लोकांना ह्याची कल्पना होती. आमच्या घरी फोन नसल्याने पुण्याच्या लोकांच्या फेच्या आमच्या घरी होत असत. एकदा मी ह्यांना म्हणाले, “मीदेखील तुमच्याबरोबर वापीला येते.”

ते दिवस पावसाळ्याचे होते. मला हे म्हणाले, “तेथे रस्ते चांगले नाहीत. पाऊसही मुंबईपेक्षा जास्त पडतो.” पण तरीही मी म्हणाले, “मी एकदाच तुमच्याबरोबर येते. मग

येणार नाही. काय परिस्थिती आहे, त्याची मला थोडीफार कल्पना तरी येईल.” ह्यांना ते पटले.

त्यानुसार आम्ही दोघे व अप्पा कंबेळकर ठगावीक गाडीने रात्री वापी स्टेशनवर उतरलो. पाऊस आणि वारा इतका होता की, छत्रा उघडणेही अशक्य. वापीच्या एका गृहस्थाने गाडी आणली होती. जयंतभाईही त्यांच्याबरोबर होते. जयंतभाई म्हणाले, “आपण आज इथेच मुक्काम करू व सकाळी लवाछाला जाऊ.”

त्यामुळे पहिला मुक्काम वापीला झाला. दुसऱ्या दिवशी पावसाने विश्रांती घेतल्याने आम्ही सर्वजण मुक्कामास निघालो. वापीहून प्रथम ‘दादार’ला जावे लागे. ते पोर्टुगीजांच्या ताब्यात असल्याने चौकीवर कडक तपासणी होई. त्याप्रमाणे तुम्ही कोण, कोटून आलात वगैरे ‘क’ च्या भाषेत तपासणीस आरंभ होई. जरा पुढे गेलो की, भारतीय चौकीवर तपासणी होई. पण ती मामुली असे; कारण जयंतीभाई तेथील रहिवासी असल्याने ते सर्वांच्याच ओळखीचे होते.

गाडी एका ठिकाणी थांबली. आम्ही सर्वजण उतरलो. पायवाटेने एका झाडीतून आत जाऊ लागलो. पायवाट जरा चालण्यासारखी होती. नंतरची घसरगुंडीसारखी होती. सर्वांनी एकमेकांचे हात धरलेले होते. नंतर भाताची शेती होती. त्यांच्या निसरळ्या बांधावरून अर्धा तास चालत होतो. भाताच्या खाचरात भरपूर पाणी होते.

शेवटी आम्ही एका मोठ्या गेटपाशी आलो. कुत्र्याने भुंकून आमचे स्वागत केले. परत पाच मिनिटे चालल्यावर आम्हांला एक मोठी बंगली दिसली. तेथे चारपाच बायका उभ्या होत्या. एका नोकराने आमच्या हातापायांवर कोमट पाण्याची धार सोडली. सर्वांनी बाहेरच्या फरशीवर चपला काढून ठेवल्या. पायच्या चढलो.

मी सर्वांना वाकून नमस्कार केला. समोरच्या हेमाताई या बाई एकदम देखण्या होत्या. कानांत हिन्याच्या कुड्या, हातांत पाटल्या बांगड्या, गळ्यात सोन्याची मोठी माळ होती. त्यांचे बोलणे हसतमुख होते. अन्नपूर्णाच होत्या. दुसऱ्या बाई मैनाताई याही गोच्यापान होत्या. बाकीच्या वयस्कर होत्या. त्यांची नावे मावशी, मामी व अंबूताई. एक गृहस्थ होते, त्यांचे नाव अण्णा.

खुर्चीवर बसलो असताना फुलांच्या सुवासाने मन अगदी ताजेतवाने झाले. मग आले घातलेला गरम गरम चहा आला. सर्वांनी कोणाचीही वाट न बघता चहा घेतला. मग सगळेजण एकदमच बोलू लागले. मला तेथे बसवेना. मी मैनाताईच्याबरोबर आत गेले. तेथे काही बायका आम्हांला लांबूनच बघत होत्या. त्यांना सर्वांना मी भेटले व हॉलमध्ये आले. तीस बाय तीसच्या हॉलमध्ये एक झोपाळा होता. त्यावर आम्ही सर्वजण बसलो. एकमेकांची माहिती विचारण्यात बराच वेळ गेला.

मैनाताई म्हणाल्या, “वहिनी, आधी तू गरम पाण्याने अंघोळ करून घे. मग सर्वांना अंघोळीस बोलावू.” त्याप्रमाणे कपडे आणण्यासाठी मी पुढील दारी आले तर ताई व बाबूजी कार्यक्रम कसा ठरवायचा, यावर बोलणी करीत होते.

सर्वांनी अंघोळी उरकल्या. पुढच्याच खोलीत मंदिर होते. हेमाताईच्या वडिलांना दत्त

-दर्शन झाल्याने तेथे पादुका ठेवलेल्या होत्या. मोठमोठे फोटो व मधल्या फोटोला खूप मोठा गुलाबाच्या फुलांचा हार घातलेला होता. त्यामुळे खोलीत सुगंध भरून राहिलेला होता. फरशीवर गालिचे अंथरलेले होते. तेथे आम्ही सर्वजण बसलो.

हेमाताई पेटी वाजवू लागल्या. उरलेल्या बायकांनी टाळ हाती घेतले. सर्वांनी तीन-चार भजने म्हटली. खूप बरे वाटत होते. वातावरण अगदी प्रसन्न होते. आम्ही प्रसाद घेतला व जेवण्यासाठी मोठ्या हॉलमध्ये आलो. वीस एक छोट्या चटया अंथरलेल्या होत्या. समोर केळीची पाने, दोन-दोन वाट्या, पाण्याची भांडी वगैरे तयार होते.

आम्ही सर्वजण चटयांवर बसल्यावर भराभर दोघीतधींनी वाढायला सुरुवात केली. जेवण खूपच सुग्रास होते, गरम गरम होते. आप्रहामुळे आम्ही खूप जेवलो. ताई म्हणाल्या, “आता थोडी विश्रांती घ्या.” हांनी ताईना नकार दिला व सांगितले, “आता तुम्ही सर्वांना रात्रीच्या कार्यक्रमासाठी बोलवा. रात्री आम्ही दोघेही इथे कार्यक्रम करू. त्यानंतर सर्वांना आम्ही इथे का आलो आहोत, ते सांग. कारण आणखी एक दिवस राहून आम्हांला परत मुंबईला जावं लागणार आहे.”

ताईनी नोकरांकरवी निमंत्रण पाठवले. जयंतभाई स्वतः निमंत्रण करण्यासाठी बाहेर पडले. मग ताईनी तो छोटा राजवाडा आम्हांला दाखवावयास सुरुवात केली. ताई म्हणाल्या, “वहिनी, तू कोणत्या जिन्यानं वर चढणार व कोणत्यानं उतरणार ते मला नीट उतरल्यावर सांगशील का?” त्या असे का म्हणाल्या, ते नंतर मला कळले, कारण माडीवर जाण्यासाठी सहा जिने होते. वरती बन्याच खोल्या होत्या. एक मोठा पलंग, त्यावर रेशमी चादर-उशा होत्या. त्यांवर नाजूकपणे भरतकाम केलेले होते. प्रत्येक टेबलावर टेबलकळॉथ घातलेला असे. त्यावरही विणकाम केलेले होते. मी हळूच त्यावरून हात फिरवला. ते ताईनी पाहिले. मला म्हणाल्या, “तुझ्या शेजारी उभ्या आहेत ना, त्या स्वतः डॉक्टर असून दादरला राहतात व हे सर्व भरतकाम त्यांनी स्वतः केलेले आहे. मोठमोठ्या चादरी, पडदे, टेबलकळॉथ, उशीचे अभ्रे व रुमाल. बहुतेक फिक्या पिवळ्या, रेशमी कपड्यावर त्या सर्व भरतकाम करतात.” मला त्यांचे खूपच कौतुक वाटले. कारण त्या अतिशय कृश होत्या, उंचीनेही कमी असल्याने बाहुलीसारख्या दिसत होत्या. त्यांनी केलेलं हे नक्षीकाम म्हणजे एकाग्र दृष्टीची व कलाकुसरीची कमाल होती.

रात्री ठरल्याप्रमाणे कार्यक्रम सुरू झाला. तबलजी नव्हताच. कोणीतरी आजी टाळ तालात वाजवत. हांनी मराठी भजने म्हटली. प्रेक्षक गुजराथी होते, तरी गाणे रसिकतेने ऐकत होते. गुजराथी भजनावलीतील दोन भजने हांनी म्हटली. मग मलाही भजनावलीतली गाणी म्हणावी लागली. सगळ्यांना कार्यक्रम आवडला. दुसऱ्या दिवशी परत कार्यक्रम ठेवणार का, असे लोक विचारत होते. “कार्यक्रमाला जास्त माणसं येणार असली तर कार्यक्रम करू,” असे हांनी सांगितले.

त्यानंतर जयंतभाईनी सर्वांना खोलीत बोलाविले. ते सावधपणे सर्वांशी गुजराथीत बोलत होते. ते ऐकून सर्वांचेच चेहरे गंभीर झाले होते. सर्वजण अगदी पुतळ्याप्रमाणे

बसले होते. त्यानंतर बाबूजींनी हिंदीमध्ये सर्वाना आम्ही काय काय करणार आहोत, ते सांगितले. “तुमची मदत हवी आहे. कोणालाही इजा होणार नाही, याची मी हमी देतो”, असे म्हणाले. “आमची बरीच मंडळी बाहेरून येणार आहेत, तुम्हांला काहीही करावे लागणार नाही. तुमची मदत मात्र लागणारच.”

दुसऱ्या दिवशी १० वाजता जयंतभाईच्याबरोबर आम्ही सिल्व्हासाला गेलो. लवाढा हे गाव भारताच्या हृदीत होते, तर सिल्व्हासा पोर्टुगीजांच्या ताब्यात असल्याने परत चौकी आली. गाडी चौकीजवळ आल्यावर चौकीतून तिघेजण पहिलवान पोलीस पिस्तूल रोखूनच बाहेर आले. जयंतभाई पोर्टुगीज भाषेत त्यांच्याशी बोलत होते व ते तिघे आम्हांला निरखून बघत होते. नंतर गाडी पुढे निघाली. ह्यांनी जयंतभाईना विचारले, “तुम्ही त्यांना काय सांगितले?” तेक्का जयंतभाई म्हणाले, “हे माझे पाहुणे आहेत व त्यांचा आज ‘तपोवना’त गाणयाचा कार्यक्रम आहे. पण खोकला झाल्याने घसा खूप दुखतोय, म्हणून मी डॉक्टरांकडे घेऊन जातो आहे. त्यावर ते ‘जा’ म्हणाले”. केवढी बुद्ध माणसे. त्यांनी आम्ही खरोखरच डॉक्टरकडे गेलो की नाही, याची चौकशीसुद्धा केली नाही. आम्ही ठरल्याप्रमाणे सिल्व्हासामध्ये बाहेरून आत येण्यासाठी कोठे कोठे जागा आहेत, ते पाहिले. त्यांची भलीमोठी चौकी पाहिली. त्या चौकीच्या भोवती सिमेंटच्या पोत्यांच्या भिंतीच भिंती उभ्या रचल्या होत्या.

शेवटी जयंतभाईच्या मोठ्या भावाकडे गेलो. आमच्या येण्याचे कारण समजल्यावर ते मटकन खालीच बसले व म्हणाले, “पोर्टुगीज पोलीस कारण न विचारता आधी माणसाला ठार करतो व मग विचारतो. येथे काय काय घडले ते मला सांगा. माझी शेतीवाडी, दोन घरे आहेत. त्यांचीही राखरांगोळी करतील. माझ्या घरातल्या सर्व मंडळींना ठार करतील.” असे म्हणून ते खूपच मोठ्याने रडू लागले. ह्या दोघांनी त्यांची खूप समजूत घातली. त्यात आमचा बराच वेळ गेला. मग घरी आले. ताई वाट बघत होत्या. काय काय पाहिले व काय काय घडले, ते ताईना सांगितले. “तुम्ही जिवावर उदार होऊन आला आहात. यशस्वी व्हा.” असा मोठा आशीर्वाद ताईनी दिला.

दुसऱ्या दिवशी गुरुवार असल्याने सर्वांचा उपवास होता. मैनाताई म्हणाल्या, “माझ्याबरोबर ये.” त्या मला एका कपाटाकडे घेऊन गेल्या. तेथून त्यांनी एक मोठे ताट, दोन वाट्या, दोन चमचे, एक फुलपात्र, तांब्या, दोन लहान बशा असे सामान काढले. मला म्हणाल्या, “हा धातू कोणता आहे हे तू ओळखलेस का?” मी “नाही” म्हटल्यावर ‘या सर्व सोन्याच्या वस्तू आहेत,’ असे सांगून त्या म्हणाल्या, “आम्ही गुरुवारी व सणाच्या वेळी त्या बाहेर काढतो. बाकी सर्व कपाटांत चांदीच्या वस्तू आहेत, त्या रोज वापरतो. मंदिरात ज्या पादुका आहेत ना, त्याही सोन्याच्या आहेत.” त्यावेळी मोरारजीभाई महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना कायद्याप्रमाणे घरात एवढे सोने ठेवता येत नसल्याने सरकारच्या परवानगीने सोन्याच्या पादुका ताईनी ठेवल्या व बाकीच्या सर्व जेवढ्या वस्तू होत्या, त्या सरकारकडे विकल्या. काय भावाने माहीत आहे? फक्त ७५ रु. तोळा!

- लॅलिता फडके

(श्री. श्रीधर फडके यांच्या परवानगीने, वै. सुधीर फडके यांच्या ‘जगाच्या पाठीवर’ या आत्मचरित्रात् न)